

A -val, -vel rag eredetének kérdéséhez

A *-val, -vel* rag eredete a legutóbbi években sokat foglalkoztatta nyelvészeinket. Mindenesetre kétségtelennek tartjuk, hogy — miként Szinnyei már régebben is magyarázta — *-val, -vel* ragunknak eredetileg is *-vel* volt az alakja és *-l* végződése az ablativusi *-l* raggal azonos. A rag első részét, a *ve*-elemet Szinnyei a vog. *βāy*, finn *väki* stb. 'erő' szóval egyeztetette és ez az egyeztetés hangtanilag is, jelentés tanilag is igazolhatónak látszik (vö. Szinnyei NyH.⁶ 35, 129, MNy. XXXII, 220, XXIX, 129, FUF. XXII, 67, Melich NyK. L, 275 stb.), bár mindenképpen feltűnő és az önálló **ve*-szóból való származtatást kétségesse teszi az a körülmény, hogy a **ve*-magánhangzója az utána következő ablativusi *-l* előtt nem állandóan hosszú (l. még alább).

Mészöly bebizonyította ugyan (FUF. XXI, 56, MNy. XXIX, 212), hogy *-val* végződés a magyarban másképpen is keletkezhetett, nevezetesen úgy, hogy az egész suffixum tkp. csak az *-l*, a tőszó tövégi magánhangzóját követő *-v* pedig eredetileg csupán hiatusöltő volt, azonban a személyragos régi *velem, veled, vele* stb. állandó szókezdő *v*-jével kétségbevonhatatlanul igazolja, hogy instrumentalis-comitativusi *-vel* ragunkra ez a magyarázat nem alkalmazható. A hiatusöltő egyébként nemcsak *-v*-, hanem *-j*-, *-h*- is lehetett. Mészöly magyarázata csak akkor volna meggyőző, ha teljesen meg tudná magyarázni a hiatusöltő *-v*-állandósulását és a rag eredetibb magashangúságát.

A *-vel* rag *-l* elemének magyarázatában egyetért Szinnyei és Mészöly; minthogy azonban a *ve*-részt egyfelől nem tekinthetjük a rokon nyelvekben is meglévő *ve*-tőszónak (ezt alább még részletesebben bizonyítjuk), másfelől a *v*-elemnek hiatusöltőül való magyarázatát sem tudjuk elfogadni, újabb magyarázatot kell keresnünk.

Szinnyei a vita eredményét ezekben a szavakban foglalta össze: „...ha az én származtatásom nem volna is helyes, maga a *velem, veled* stb. határozószó elegendő és megdönthetetlen bizonyítéka volna annak, hogy a *-val, -vel* rag eredetileg labialis fuvóhangon kezdődött“ (MNy. XXIX, 141; hasonlóan FUF. XXII, 89). Következő vizsgálódásainkban Szinnyeinek ebből a megállapításából indulunk ki, mint tagadhatatlanul szilárd alaplól.

Azokon a *-val* végzódéseken kívül, amelyekre Mészöly hi-

vatkozik, van még egy *-val*, *-vel* végződésünk, még pedig olyan, amely itt tárgyalt névragunkkal sok hasonlóságot mutat, nevezetesen a határozói igenév *-val*, *-vel* képzője. Nézzük talán ezt az igenévképzőt kissé közelebbről.

Igeneveink közül ma is igen gyakoriak, régebb nyelvünkben pedig még használatosabbak voltak a *-va*, *-ve*, *-val*, *-vel* és *-ván*, *-vén* képzős határozói igenevek. Ezek — mint tudjuk — az *-ó*, *-ő* képzős melléknévi igenévből alakultak. Ennek a képzőnek eredetibb alakja *-v-~ -u*; az eredetibb alakot mutatják a HB.-beli *uolov* 'való', *iarov* 'járó', továbbá a mai *eleven* és más szavaink (l. Szinnyei NyH.^o 81, MNy. XXII, 237–240 stb.). A határozói igenevek változatos alakú képzői tehát ebből a *-v-~ -u* melléknévi igenévképzőből lettek.

A legrövidebb alak, a *-va*, *-ve* képző már a HB.-ben is előfordul: *birsagnop ivtua*, olv. *bírságnop* (azaz 'ítéletnap') *jutva* (Szinnyei MNy. XXII, 170, 240, 256). Ezt a képzőt régebben általánosan a *-val*, *-vel* rövidülésének tartották, de ez ellen a feltevés ellen szól az a tény, hogy a *-va*, *-ve* képző magánhangzója eredetileg zárt volt (*kötözwö*, *födvwö*; l. Szinnyei NyK. XLII, 223) és hogy „szóvégi *l*-nek pótolatlan kiesése értelmetlen volna“ (Horger Szeg. Füz. II, 101). Ezért Szinnyei az *-á*, *-é* lativusragot látja a képző magánhangzójában (id. h., továbbá MNy. XXII, 240, 256). Persze kissé feltűnőnek tarthatnók, hogy ezek szerint körülbelül egyforma jelentésben egy és ugyanaz az igenév mind a három irány ragját vette volna fel (lativusi *járva*, loc. *járván* és abl. *járval*, mintegy az idő-be, idő-ben és idő-ből jelentésében). Gondolkodóba ejt az is, hogy pl. *belém*, *beléd*, *beléje*, *reám*, *reád*, *reája* mellett, bár van *-ba*, *-bé*, *-ra*, *-re*, mégis a *belé*, *-bé*, *rēá*, *-rēá*, *-rá*, *-ré* megőrizte a hosszú magánhangzót (éppígy pl. *fölém*, *föléd* és *fölé* stb.); ellenben a *halvám*, *halvád*, *halvája* mellett a *-va*, *-ve* eredetibb hosszúságának még a nyelvelmékekben sem találjuk semmi nyomát.¹

Van azonban a *-va*, *-ve* képzőnek kielégítőbb magyarázata

¹ „A lat. *-á*, *-é*-nek e rövidülése — mondja pl. Horger (Szeg. Füz. II, 101) — mivel a legtöbb ilyen határozószónak még ma is él, vagy legalább nyelvelmékeinkből kimutatható az eredetibb *á*, *é* végű változata is, nem lehet nagyon régi. Általában 2–300 esztendővel ezelőtt mehetett végbe, de a legrégebb esetek sem lehetnek régiebbek, mint 4–500 évesek“. — A WeszprK. (26) *iruah* alakja, ha írvá-nak olvasandó, minden bizonytalanság nélkül az *-l* kiesése után beállott pótló nyújtást jelöli, mint amilyen van a mai népnyelvi *advá*, *addá*, *addá* alakokban, amelyek szintén későbbi fejlődés eredményei (l. Mocs. Nyr. XX, 203; Horger Nyelv. 118).

is. Az -ó, -ő eredetibb -v- alakjához itt minden valószínűség szerint nem a lativus ragja, hanem a 3. személy birtokos személyragja járult hozzá: **jutoy-á*, majd a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével: *jutvá* > *jutva*.

Magyarázatunk helyességét igen fontos analógiák igazolják, amelyekre mindjárt rátérünk.

A -v- képző itt a cselekvést jelentette, mint ma is *kézfogó*, *esküvő* stb. szavainkban és kivált ezekben a régi határozós szerkezetekben: *lemenőben* van a nap, *indulófélben* voltam, *elmenőben*, *aratóba vadnac* (Heltai), *gyáuraóm* (járóm) *van* (Nyr. III, 179, IV, 63; l. TMNy. 505 stb.). Hogy a nomen verbale-nak ez a jelentése ősi, azt kétségtelenül bizonyítják a rokon nyelvek, amelyeknek tanúsága szerint a finnugor nomen verbale egyformán lehetett nomen agentis, nomen actionis és nomen acti (l. Setälä TuM. 170, 173, Szinnyi NyH.⁹ 80, Fgr. Sprw. 90, 142, Lehtisalo: Über die urural. Ableitungssuffixe 249, 343 stb.). Ezek szerint tehát a *járva* eredetibb jelentése 'járója', azaz 'járása, járta'. A *járva* 'járása' tehát pontos mása a befejezett cselekvés -t képzőjével alakult *járta*, *élte*, *holta* féle, ill. a velük egyeredetű régi *járatta*, *ülette* -féle igeneveknek (pl. *idő járatta* ÉrdyK. 332; *láta egy embert a vámon* *ülette* MünchK. 29; *láltunk tégedet... szomjastad 'te vidimus... sitientem' uo. 62). A két igenév teljesen azonos szerkezetű. Az -atta, -ette képző végső magánhangzójában a birtokos személyragot látjuk, mint ahogy a többi személyben is megvan ez a birtokos személyrag (élménèttém BécsiK. 39, *lattonc tégedet ehezetted* MünchK. 62, *neged eztendőben Phtolomaeus es Cleopatra orszaglat'oc* MünchK. 73; vö. Mócs Nyr. XX, 208, TMNy. 516, Mészöly: A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 99) és ugyanígy jelentkezik a birtokos személyrag a -va, -ve képzős igenévben; csak hogy itt idővel elhomályosult a végződés személyrag-volta és a -vá, -vé-hez mint új tőhöz járultak a birtokos személyragok: *halvám*, *halvád*, *megesmervém*, *jövéd*, sőt *meghalvájá*, *meghalvájok* (pl. *a mel föld tégedet mghalvad fogadád 'quae te terra morientem suscepit' BécsiK. 2; l. Mócs Nyr. XX, 206, Melich: A m. tárgyas igeragozás 46, Mészöly id. m. 106). De szembeötlő az egyezés a két igenévi szerkezet között abban a tekintetben is, hogy egyiknek a végén sincs határozórag. És ennek alapos oka van. Itt nem annyira azokra az ismert ragtalan határozóinkra kell gondolnunk, mint amilyenek pl. *harmad nap feltámada* KatLeg. 2257, *manapság* és ugyancsak a 3. személy ragját feltüntető *éjtszaka* 'noctu',**

nyaratszaka 'aestate', *teletszaka* 'hieme', *napotszaka* 'tota die' (l. NySz., Klemm: Mondattan 177), mint inkább arra, hogy az igenevek a finnugor nyelvekben ragtalanul is használatosak határozói szerepben. Nézzünk talán egy-két példát: vog. *χujimätä ta sunsiänä* 'ő amúgy fektében nézegeti őket' (Munk. Vog. Népk. Gy. I, 53; *χujimätä* tkp. 'fekvése, fekvé, feketete'), *toχ l'ü'nätä kantiq χum kantäm ti joχ täm* 'amint úgy áll, haragos férfinak megjött a haragom' (uo. II, 11; *l'ü'nä* tkp. 'állója, állása, állta, állatta') (vö. Klemm: A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve 1916, 149–150, 156, 159, 170, NyK. XLV, 376, 385; Béke NyK. XXXIX, 427–8, Cser nyelvt. 163; Lewy: Tscher. Gramm. 148–9; Mészöly: A HB. tárgyas elbeszélő mult. alakjai 84). Ennek a jelenségnek pedig az a magyarázata, hogy itt az igenév tkp. mai *verbum finitum* szerepében áll, vagyis egész (névszói állítmányú) mondatot alkot (*járat*ta BécsiK. 168, *járta* = 'járt', *fekette*, *fekte* = 'feküdt' ugyanúgy, mint pl. ezekben a mondatokban: vog. *tił kwoss sunsi: paul nāηk nätä* 'azután amint nézi, hát egy falu látszik' (Munk. Vog. Nyelvj. 43), *nāηk tot l'u l'inätä* 'vörösfenyő áll ím ottan' (Munk. Vog. Népk. Gy. II, 185), amelyekben a személyragos igenév igazi állítmány 'látszik, áll' értelmében (vö. Fokos NyK. XL, 395; l. még Mészöly id. m. 112 s. kk.). És ha még arra gondolunk, hogy a magyar tárgyas igeragozás is eredetileg birtokos személyragozás volt, akkor igeneveinknek ebben a birtokos személyragokat feltüntető, de határozóragot nélkülöző alakjaiban egy ősrégi állapot megőrzését fogjuk felismerni. Ezekben az ősi alakokban (amelyeknek mai nyelvünkben csak a *-va*, *-ve* képzős igenév és olyan kifejezések őrzik emlékét, mint *jövet*, *menet*, *járat-kelet* 'jártában-keltében' MTsz.) eredetileg nem is állhattott határozórag, hiszen *elmenettem* eredetileg a. m. 'elmenetelem, elmenésem, elmentem', azaz 'én elmentem', *ülette* a. m. 'ülése, ülte' azaz 'ő ült'; *jutva* = 'jutása' = 'ő jut(ott)'. A HB.-beli *birsagnop iwtua* 'iudicii die adveniente' tehát eredetileg ezt jelentette: 'az ítéletnap eljut'. Ezek szerint az *ülve*, *járva* igenév csak abban különbözött az *ülette*, *járat*ta igenévtől, amiben az *adó* 'dans' ~ 'ő ad' különbözik az *adott* 'qui dedit' ~ 'ő adott' alaktól, vagyis az egyik a folyamatos, a másik a befejezett cselekvést jelölte. Kódexeink azonban már egyformán használják mindkét alakot a *participium imperfectum* értelmében és ennek fordítására (*imadkozuatoc* 'orantes' MünchK. 23 és *imadkozatta* 'orantem' BécsiK. 145), és Mócs. joggal

mondhatta (Nyr. XX, 209), hogy „az *éhezetted* és *éhezvéd* alakok között jelentésbeli különbség nincs”.

Idővel, mikor a -va, -ve eredeti jelentése és szerepe elhomályosult és határozói szerepben alkalmazták, szükségessé vált a ragtalanak érzett igenévnek az -n névraggal való megjelölése, éppúgy, mint ahogyan az -atta-félék is kaptak ragot (pl. *ők a hegyről leszállatokban*. 'descendentibus illis' MünchK. 88, de uo. a 131. lapon: *ők a hegyről leszállatok*; éppígy: *lelé őket alattokban*. DöbrK. 457, de a MünchK. 65. lapján még így: *lelé őket alattok*. 'invenit eos dormientes'; vö. TMNy. 517—8, Mészöly id. m. 85). (A -ván, -vén magánhangzójában már Beke is a 3. személy ragját látta, a -va, -ve azonban szerinte föltétlenül más eredetű; vö. Nyr. XLII, 197—8; Szinnyei NyK. XLII, 223). A -ván, -vén végű igenevet már legrégibb kódexeink is ismerik. Az olyan kifejezések, mint *aito beteuén* BécsiK. 22, *ez ige haluan* MünchK. 42 tehát eredetileg ezt jelentették: 'ajtó betevésén, betevésekor', 'ez ige hallásán, hallásakor, hallatára'.

Ezek után nem okoz majd nehézséget az igenév harmadik alakjának, a -val, -vel végződésnek a megmagyarázása. A gyakoribb -va, -ve és -ván, -vén mellett már a kódexek is ismerik ezt az alakot (pl. *ewrewluel* JókaiK. 21, *zolual* CornK. 259, *el chodalkozual Izrahel fyay mondanak* HorvK. 107; l. Mócs id. h. 203, Simonyi TMNy. 512, MHat. II, 303, Szinnyei NyH.⁶ 81 stb.), de ma ez a -val, -vel képzős igenév már csak a népnyelvben használatos, itt azonban hatalmas területen él az igenévnek ez az alakja (vö. még Horger Nyelvj. 117).

Ez az igen régi igenévképző is világosan elemezhető. Az alak magyarázatában persze nem szabad a -va, -ve alakból kiindulnunk, hanem az eredeti ragtalan igenévképzőhöz kell visszatérnünk: a -v- ~ -u képzőhöz hozzájárult az ablativus -l ragja (l. Szinnyei NyK. XLII, 223—4). Az -l azonban itt nem az előidejűség jelölésére szolgált, mint Beke gondolja (Nyr. XLII, 195, 199), sem essívusi vagy módhatározói ragnak nem vehető, mint pl. *bodogwl* ErdyK. 508, *zegheenyewl* uo. 569b, *jól, rosszul* határozóinkban. Az -l-nek itt már instrumentalis-comitativusi funkciója van. Ez a funkciója bizonyosan már az előmagyar, ill. ugor korban is megvolt, éppúgy, mint ahogyan a vogulban és a déli-osztjákban is a mi abl. -l ragunk megfelelője lett az instr.-com. jelölője (vö. pl. Beke: A vog. hat. 52, Mészöly FUF. XXI, 58, Patkanov-Fuchs 58; — vö. még a hasonló fejlődést a mordvinban: Fehér NyK. XLIV, 171). A -val, -vel

igenévképzőben tehát a *-v-* a nomen verbale képző (nomen actionis jelentéssel), az *-l* az ablativusi eredetű instrumentalisrag, a magánhangzó pedig ugyanolyan tövégi hangzó, mint az *állandóak, egyenlők, szomorúak, keserűek* alakokban (l. TMNy. 729, 503; Szinnyi NyK. XLII, 223, NyH.⁶ 97). A *zolual* jelentése tehát eredetileg 'szólóval, szólással', **kérvel* a. m. 'kérővel, kéréssel'. Az *el chodalkozual mondanak* kifejezés tehát jelentésében egészen közel áll a mai *elcsodálkozással* (ered. *-val*) *mondának* szerkezetéhez, sőt a két szerkezet jelentése azonos.

A jelentésnek ez az azonossága kétségtelenné válik, ha a két szerkezetet egymás mellé állítjuk. (Minthogy a *-val*-ra aránylag kevés a példánk a régi irodalomból, a vele azonos értékű másik két alakját is vehetjük ennek az igenévképzőnek). Pl. *sirwān syra* WinklK. 116, *sirva sira* NádorK. 387 és *keserves sirással siránac* MA: Bibl. I, 47b; *ewrewluel es engedelmeſt* JókaiK. 21 és *örömmel és engedelmeſen; hallván halljátoc* MA: Corp. Gr. 278 és *hallattal hallotoc* 'auditu audietis' MünchK. 38; *gyűlölvē gyűlöl* és *gyűlöléssal gyűlölem vala őket* 'odio oderam illos' KeszthK. 384; *paraznalkoduan él paraznalkodic* 'fornicans fornicabitur' BécsiK. 181 és *élfélédkezuen élfélédem őket* 'oblivione obliviscor eorum' uo. A Debreceni Grammatika (103) is megállapítja, hogy „*vigyázva járj!* az az ... *vigyázással*“.

Azonban ez *el chodalkozual* nemcsak jelentésében, hanem — mint mindjárt látni fogjuk — végződésének alakjával is egészen közel áll az *elcsodálkozással* (ered. *-val*) szóhoz.

A *-val*, *-vel* igenévképző és a *-val*, *-vel* névrág tudvalevőleg nemcsak ebben az alakjukban egyeznek egymással; az egyes nyelvjárások általában egészen egyformán bánnak ezzel a két végződéssel. Azok a különbségek, amelyek a két végződés hangalakja között találhatók, részben azzal függnek össze, hogy a névrág kezdő *v*-je egyes nyelvjárásokban magánhangzón végződő tövek után kieshetett és a hiátus kitöltésére utóbb *j*, *jj* fejlődött, részben pedig abban mutatkoznak, hogy az igenévképző mindig és mindenütt illeszkedik, a névrág pedig Göcsejben és az Őrségben ma is állandóan magashangú. Hogy ennek az eltérésnek mi az oka, arra a névrág eredetétől várjuk a feleletet. A két végződés alakjára, alaki egyezésére vonatkozólag l. Simonyi TMNy. 512—3, 692—3, MHat. I, 358, II, 303; Szinnyi NyH.⁶ 81; Melich: Tárgyas igerag. 71; Horger: Nyelvj. 46—7, 117—8, 133—5, MNy. I, 453, Csűry MNy. XXV, 13, 16 stb. Így egyformán találunk egyfelől *nyitval*, *vervel*, *advá*, *kérvê*, *nyit-*

tal, verrel, addâ, nyittâ, üttê, addâ, adda, szökke, másfelől lábval, kézvel, kezivê, lábbal, kézzel, lábbâ, kézzê, kézzé, kaszáva, kalappe, sokke alakokat.

Ha mármost két elem eredetileg is azonos jelentésű (**jut-val* ered. a. m. 'jutóval, jutással' és **jutás-val* is a. m. 'jutással') és azonos alakú, felvetődik az a kérdés, vajjon nem azonos-e tkp. a két végződés.

Nézzük tehát a kérdést ebből a szempontból.

Az igenévképző etimológiája világos, keletkezése lépésről lépésre nyomon követhető, gazdag családja is van nyelvünkben: eredete világos, eredeti voltához kétség sem férhet. A névragról viszont a következőt tudjuk: 1. hangalakja (-*val*, -*vel*) régi (*malastual*, *bekeseguel* JókaiK. 2, 3; *haragual*, *ördöguel* KrisztL. 16, 18, 22 stb.); 2. eredetibb alakja -*vel*; 3. végződése az eredetileg ablativusi értékű ragot tartalmazza; 4. *ve-* elemét a magyarból nem tudjuk kimutatni, csak a rokon nyelvekben találunk vele esetleg azonosítható szót.

Ha tehát a két elem azonos egymással, akkor csak az igenévképző lehet az eredetibb.

Gondoljunk most a következőkre: A *kérvel*, *szeretvel* (< **kérëuel*, **szeretëuel*; vö. *kereu*, *scereteu* OklSz.), bár alakjuk elkülönült a *kérő*, *szerető* alakoktól, eredetileg azt jelentette, hogy 'kérővel (=kéréssel)', 'szeretővel (=szeretettel)'. De ugyanígy voltak ilyen igenevek olyan tövekből is, amelyek igék is, névszók is lehettek; pl. *lesvel* 'lesve', *lepvel* 'lepve', *esvel* 'esve' stb. Ezeket az igenévi alakokat azonban a főnévi jelentésű *les*, *lep* ('lepel'), *es* ('eső') szavakhoz is kapcsolhatták, vagyis a *lesvel*, *lepvel*, *esvel* alakokat így is értelmezhatték: 'lessel (insidiis)', 'lepellet', 'esővel' (vö. pl. *meg öltö ő zölődióket kő essel* AporK. 37, azaz 'köesővel, grandine'), és így mindezeknek a szavaknak a végződésében az egész -*vel* végződést érezték ragnak. Ez a rag azután általános használatúvá vált a régiebb -*l* instrumentalis helyett (**lesel*, **lepel*, **esel*); az új, testesebb rag idővel teljesen kiszorította ezt a régiebb -*l* ragot.

A -*vel* végződésnek ez az elvonása, raggá alakulása és a névszói kategóriára való általános áttérjedése annál könnyebben mehetett, minthogy már a főnevek között is voltak egészen hasonló alakúak, amelyekben a -*v*- a főnév tövéhez vagy képzőjéhez tartozott. Így nemcsak a **keüel* 'kövel' félékre kell gondolnunk, hanem az olyanokra is, mint **intetvel* 'intettel (azaz intéssel)' (vö. HB. *intetvinec*), sőt fentebb említett *szeretvel* 'szeretve' szavunk ugyanebben az alakjában főnév is le-

hetett 'szeretettel' jelentésben (vö. *szeret* 'amor': *okosságul és szeretettel* Born: Én. 228b; l. NySz., Szinnyi MNy. XXII, 242). Ezekben az alakokban is *-vel* ragot láthattak, pedig itt a *-v* a tőhöz tartozik, az instr. ragja pedig az egyszerű *-l*, éppúgy, mint a *-val*, *-vel* igenévképzőben.

Az átterjedést természetesen elősegíthette még az a körülmény is, hogy igető és névszótó eredeti azonossága alapján egyes képzők egyaránt járulhattak igéhez és névszóhoz (vö. CzF. III, 1439, Simonyi Nyr. XXXVIII, 241, Melich: Tárgy. igerag. 48, Szinnyi NyH.⁶ 98, Gombocz UJb. X, 8, Klemm: Mondattan 41, MNy. XXIII, 329, Horger: Igerag. 4, 40 stb.).

Ahogy tehát pl. a főnévi igenév *-ni* képzője a *látni láttam* stb. szerkezetekből átterjedt a *jóni jó* 'jónak jó', *szagosi nem nagyon szagos*, *szabadni szabad* szerkezetekbe, amelyekben tehát már nem igéhez, hanem névszóhoz járult a képző valóságos rag alakjában (és mégsem fogunk a *jóni jó* -félékben egy önálló *-ni* ragot keresni), vagy ahogyan az *ehetném*, *ihatnám* analógiájára ilyenek is keletkeztek: *madárrhatnám* 'szeregetnék madár lenni', vagy ahogyan a *szabadna*, *szabadjon* alakokban melléknévhez járult a feltételes és felszólító mód képzője (vö. Horger: Igerag. 40, Klemm: Mondattan 65, Fokos Nyr. LX, 133 stb.), úgy terjedhetett át a határozói igenév *-vel* képzője is jelentésének megfelelő com.-instr. értékkel a névszókba. Itt kiszorította a régi egyszerű *-l* ragot és így lett általánossá egy *-vel* névragunk, amelynek *v-je* tehát tkp. a melléknévi igenévképző *-v-* képzőjével azonos.

De vajjon hogyan történhetett az, hogy az igenevekből éppen csak a magashangú végződés vonódott el és terjedt át névszókra?

Erre a kérdésre nyelvemlékeinkben hiába keressük a feleletet. Ez az elvonás és átterjedés a nyelvemlékeink előtti korban történt. Hogy éppen magashangú igék voltak-e többségben, vagy pedig mely magashangú igékből indult ki ez a folyamat, azt ma már nem tudjuk megállapítani. De hivatkozhatunk biztos analógiákra. Így pl. és kötőszónk úgy keletkezett, hogy a nomen possessoris *-s* képzője a megelőző *m a g a* shangú tővégi hangzóval együtt vonódott el (*férjés feleség* > *férj és feleség* > *férj és feleség*; vö. Fokos, Nyr. LXIII, 14); *ded* 'kised' szavunk a kicsinyítő *-ded* képző elvonása a *kiseded* szóból (vö. *gyermekded* stb., de van *ifjúdad apródad* stb. is; l. Simonyi TMNy. 556, NyF. XI, 7; EtSz. I, 1293 stb.). Tanulságos a *szoroz* ige is, amely „a sokszorozás önkényes elrövidítése. — Pethénél (Math.)

a multiplicatio: *többszörözés*; ha ez győzedelmeskedett volna a sokszorozáson, akkor ma alkalmasint *szörözést* mondanánk“ Szily NyÜSz. 315. Ugyancsak a mélyhangú alak állandósult az *óta* névutó esetében is; l. Mészöly MNy. XI, 197. (L. még Fokos Nyr. LXIII, 19 stb.). És hogy egy új elem-létrejöttéhez, sőt más szókategóriára (ebben az esetben névszóról ígére) való átterjedéséhez elegendő lehet egyetlen egy gyakori alak is, azt bizonyította Zolnai „A -si képző eredete“ c. értekezésében. (Bizonyos tekintetben hasonló jelenségeket találunk indogermán nyelvekben is; l. Spitzer Nyr. LII, 62).

Amikor tehát már általános használatú névraggá vált a -vel, akkor utólag keletkezett a -nek: *nekem*, -nál: *nálam*, -től: *tőlem* stb. analógiájára a személyragos *velem*, *veled* stb.

De nem szól-e magyarázatunk ellen az, hogy a -vel névrag magánhangzója — legalább eddig úgy tudtuk — eredetileg hosszú volt, az igenévképzőé pedig mindig rövid?

Ez a hosszúság igen fontos körülmény volna. Ha a -vel névrag önálló szóból keletkezett, vagyis ha **ve-* tőszóból kellene kiindulnunk, a rag magánhangzójának állandóan hosszúnak kellene lennie² ugyanúgy, mint ahogyan ezt pl. -nál ragunknál látjuk, vagyis ragunknak általánosan -*vél* > -*vélnek* kellene hangzania. Ezzel szemben azt látjuk, hogy egyes kódexekben (ÉrsK., ErdyK.) csakugyan hosszú magánhangzóval jelentkezik ugyan a névrag (*zeretetweel*, *farkawaal*, *kykkeel*, *tetemeenyeel*; l. Simonyi Nyr. XV. 434, MHat. I, 358), de nyelvemlékeinkben általában, és éppen legrégibb emlékeinkben, a névrag magánhangzója rövid, és rövid magánhangzóból magyarázandók a ragnak mai nyelvjárásainkból ismert változatos alakjai is.

Látszólag a hosszúság mellett szólhatott a -nek rag analógiája. Ez is előfordul nyelvemlékeinkben itt-ott hosszú magánhangzóval (-*neek*, -*naak*), személyragos alakjaiban is jelentkezik, éppúgy mint a *velem* stb. alakokban (l. lent), ez a hosszúság: *nêk* > *nék* (l. TMNy. 669, Szinnyi NyH.⁶ 131), mindamellet, hogy a ragnak általában mégis -*nek* az alakja. Csakhogy ma már jól tudjuk, hogy itt sem eredeti a magánhangzó hosszúsága. A -*nêk* alak csak a szóvégi latívusi -*i* ragnak lekopása után keletkezett az eredeti *neki*-ből olyan fejlődéssel, amilyent a *kezê* ~ *kêz* stb. esetében látunk.³ A -*nêk* alak

² Vö. erre vonatkozólag Horger fejtegetéseit: Szeg. Füz. II, 100—111.

³ Az eredeti latívusi ragnak még a *nekem* stb. zárt *ê*-jében is megmaradt a nyoma; vö. nyílt *e*-vel: *föltöttem*, *bennem*, *előlem*. L. Zolnai MMy. V, 69, Szinnyi MNy. XXII, 256, 257; másképp Melich NyK. L, 273.

azután behatolt a személyragos *nekēm* stb. alakokba, így keletkezett a *nēkēm* > *nékēm* stb. A *-vel*-ből azonban ilyen úton sem keletkezhetett *-vél*, hiszen itt az *-l* ragot már nem követte magánhangzó, amelynek lekopásával megnyúlhatott volna a *-vel* magánhangzója.⁴

Nem gondolhatunk tehát más magyarázatra, mint arra, hogy a hosszú magánhangzós alak (rég *-vél*, *-vál*) csak egyes vidékeken keletkezett, még pedig olyan nyúlással, mint amilyenel ugyanebben a hangtani helyzetben az eredetibb **vārtal*, **kértel* alakokból *vārtál*, *kértél* > *kértél* lett (l. Szinnyei Nyr. XX, 237, Horger MNy. X, 116–7, Igerag. 16; másképp Simonyi TMNy. 596–7, Melich MNy. IX, 155 stb.), vagyis a *-vel* magánhangzójának megnyúlása (*-vél*) tisztán az azonszótagú *l* hatására vezetendő vissza. (Sőt valószínűnek kell tartanunk, hogy a *-val*, *-vel* igenévképzőnél is beállott vagy legalább is beállott volna ezeken a vidékeken ez a nyúlás ott, ahol nem keletkeztek az *-l* kiesésével újabb alakok, de talán csak az igenév *-va*, *-ve* alakjának hatása biztosította az igenévképzőnek rövid magánhangzós *-val*, *-vel* alakját).

A *-vél* tehát nem eredetibb alak; a *-vél*: *velem* viszonya sem olyan, mint a *kéz*: *kezem* alakoké. Az utóbbiakban a többeli rövid magánhangzó megnyúlása „a tövéghangzó lefokozódásának és aztán teljes elveszésének velejárója volt” (Szinnyei MNy. XXII, 230; l. Horger MNy. X, 108–111 stb.), a *-vél* hosszú magánhangzója pedig az azonszótagú *l* hatására keletkezett. Eredetileg rövid volt a *-vel* névrag magánhangzója, amiként rövid volt a *-vel* igenévképző magánhangzója, amely csak tövégi hangzó (vö. *egyenlőek* stb.; l. fent).

Az általános *velem*, *veled*, *vele* stb. mellett (pl. *tv uélétec* BécsiK. 208, *quélec* uo. 209 stb.) előfordul — mint említettük — *vélem*, *véled*, *véle* is; ezek **vēlem*, **vēled*, **vēle* alakokból fejlődtek (l. *véled*, *véle* NySz.; vö. Simonyi TMNy. 693, MHat. I, 358). Ezekben, valamint a népnyelvi *vélé*, *véli* alakokban (MTsz.) a hosszú magánhangzó a névrag megnyúlt *-vél*

⁴ A JókaiK.-nek három *-uala* ragos alakja (*alamyznauala* stb.) Simonyi szerint (l. Nyr. XV, 435) úgy keletkezett, hogy a ragot „a szó-rakozott másoló a *vala* igével tévesztette össze, mert ezt viszont gyakran írja az Ehr. C. rövidebb *val* alakban”. A *nylua* (JókaiK. 52; vö. TMNy. 513) ’nyilván’ igenévi alakot valóban az olyan gyakori alakok hatása alatt írhatta a kódex írója, mint amilyenek *megmaruala* 146, *yaruala* 153 stb. De akárhogyan magyarázzuk ezeket az alakokat, ezek semmi esetre sem bizonyítják azt, hogy a *-val*, *-vel* rag után (vagy akár az egyszerű *-l* rag után) az ómagyar korban valami magánhangzó állott.

alakjának hatására vezetendő vissza, úgy, ahogyan ezt a *nê-kēm > nêkēm* alakok magyarázatával kapcsolatban láttuk. (Gondolhatunk természetesen a *nálam, tőlem, rólam* stb. hatására is).

A régiségben gyakori *velle, uelle, vellec, velle* stb. (l. NySz.), továbbá a népnyelvi *véllem, velle* (l. MTsz.) alakokban az *l* megnyúlása olyan jelenség, mely magánhangzók között álló *l*-nél rendkívül gyakori (pl. *legellő, véletlenül, túlle* stb.; l. MTsz., Horger: Nyelvj. 97, Melich NyK. XL, 380).

De még egy lehetőséget kell számbavennünk. A -vel ige-névképző és a -vel névrag alaki és jelentésbeli egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a két végződés azonos eredetű. Mi arra az eredményre jutottunk, hogy az igenévképző az eredetibb és belőle keletkezett a névrag. De hátha fordítva áll a dolog? Hátha a -vel névrag az eredetibb és ez hatott az igenévképzőre, ennek hatására lett az igenévképző -vel, -val alakú?

Csakhogy ez azt jelentené, hogy az *a*) nem illeszkedő és *b*) hosszú magánhangzós **vël* hatott volna az *a*) illeszkedő és *b*) eredetibb -*vâ*, -*vë* alakú igenévképzőre, amely tehát ekkor is egészen más hangalakú volt és eltérő hangalakjánál fogva természetesen másképpen is fejlődött, mint a névrag (vö. pl. HB. *ivtua* és *halalaal*; költőzvö MünchK. és uo. 169: *malasztal, igas-sággal*; fogva, *këve* és *avvá*, *kereskedővë* Balatonfelv. NyF. XL, 30, 49, 50; *mondova, megérreve, örvö, sütfö* és *hâkkal* 'halkkal, halkan', *kapájje, villájje* Göcsej, Nyr. XIII, 497, XIV, 163—4, Budenz-Album 163, 164, 170; *varva, látvo, évé, kúdvö* és *kezivë, kandlle, ómájje* Őrség Nyr. VII, 417 stb.). Azonkívül ebben az esetben azt kellene várnunk, hogy a -*val*, -*vel* képzős igenév használata fokozatosan nagyobbodó elterjedést mutasson, pedig éppen ellenkezőleg azt látjuk, hogy ez az alak kódexeinkben még előfordul, de már ekkor sok vidéken elavul, „a későbbi irodalom egészen mellőzi“ (TMNy. 512) és kevés kivétellel csupán a nyelvjárások egy része őrizte meg ezt az igenévképzőt. Vegyük most figyelembe, amit fent az igenévképző eredetéről, rokonságáról mondtunk, és tegyük hozzá, hogy ennek a képzőnek igen réginek kell lennie; ezt bizonyítja a most mondottakon kívül azt instr. -*l* végződés, bizonyítják továbbá a kódexek olyan alakjai, mint *syral* (KazK. 13), *el lankasztal* (ÉrsK. 313) ('sírva, ellankasztva'), amelyek mögött hosszú fejlődési folyamatnak kellett állnia. A világos etimológiájú igenévképzővel szemben viszont a vele annyira egyező névrag nem származtatható külön **ve*-tőszóból. Itt csakugyan nem

juthatunk más eredményre, mint amit fent láttunk: a -vel határozórag a határozói igenév -vel képzőjéből keletkezett.

Láttuk azt is, hogy hogyan vonódott el ez a végződés az igenevekből és hogyan terjedt át rag funkciójában névszókra. Hogy ez a fejlődési folyamat nem egyedülálló jelenség a finnugor nyelvekben, arra vonatkozólag — a fent említett analógiakon kívül — végül még egy meglepően hasonló példára, a magyar -vel rag keletkezésének és történetének szakasztott mására akarunk hivatkozni. A zürjében az *m-* képzős igenévhez hozzájárulhat egy honnan? kérdésre felelő névrag, az elativusi -s; így *pet-* 'kimegy' igéből lesz *petem* 'kimenet, kimenés', majd ebből: *peteris* 'kimenet után, miután kiment', tkp. 'kimenetből'; ennek szabályszerűen rövidült *petmīs* alakjából egy ma általánosan használt zürj. *mīs* (*mīst*) névutó vonódott el 'mulva, után' jelentésben (pl. *kujim negel mīs* 'három hét mulva', *lun mīst il'i kik mīst* 'egy nap mulva vagy kettő mulva'; l. Fuchs FUF. XVIII, 198). Ezt a zürj. névutót, amely tehát tkp. határozóragos igenévképzőből keletkezett, egy önálló, ősi, sőt még rokonnyelvi szavakkal egyeztethető szó elativusi alakjának magyarázata Wichmann (FUF. XVI, 151), mint ahogyan a mi -vel ragunkban is egy önálló szó ragos alakját látták. Hadd mutassunk rá befejezésül még egy másik hasonló jelenségre is, nevezetesen a rokon nyelvek abessivus-ragjára, amelynek eredete, története szintén bizonyos tekintetben hasonlít -vel ragunk keletkezéséhez és történetéhez (l. Beke NyK. XXXIX, 418; de vö. most Tunkelo FUF. XXIV, 4):

Foglaljuk össze fejtegetéseink eredményeit:

A magyar -val, -vel ragban a *v* nem hiatustöltő, hanem eredetileg is a rag testéhez tartozott, az -l végződés pedig az ablativus ragjával azonos. A ragnak tehát eredetileg is -vel volt az alakja. A rag *ve-* része azonban nem volt önálló szó és nem is egyeztethető rokonnyelvi szavakkal, mert a -vel tkp. a határozói igenév -vel képzőjével azonos, amelynek *v*-je nem más, mint a *v* ~ *u* igenévképző. A jelentés azonossága, valamint egyformán képzős igenévnek és ragos főnévnek érezhető alakok alapján terjedt át az igenévnek egységes végződésül felfogott -vel képzője főnévekre is és ezekben ez a -vel a régi (ablativusi eredetű) instr.com-i -l helyébe lépett. Hasonló testes ragok mellett álló névutók analógiájára alkotta meg azután a nyelv a -vel rag mellé is a személyragos *velem*, *veled* alakokat.

(Deutscher Auszug.) Zur Frage nach dem Ursprung des Suffixes -val, -vel. Im vielumstrittenen Instrumental-Komitativsuffix -vel 'mit' ist das v kein in intervokalischer Stellung entstandener anorganischer Laut, sondern gehört zum Stamme des Kasussuffixes; das -l ist urspr. die Endung des Ablativs, welche sich im Ungarischen ebenso, wie in verwandten Sprachen zum Kasussuffix des Instr.-Komitativs entwickelt hatte. Der Bestandteil ve- des Suffixes ist jedoch kein selbständiges Wort und kann nicht mit den bis nun herangezogenen Stammwörtern der verwandten Sprachen zusammengestellt werden. Dieses -vel ist urspr. mit dem Ableitungssuffix der adverbialen Verbalnomina (Gerundien) wie *ewrewlvel* (JókaiK. 21) 'sich freuend, indem er sich freut', *nyitval* 'öffnend, geöffnet', *vervel* 'schlagend, geschlagen', identisch, in deren -v- wir bekanntlich das nomen verbale -Suffix -v- ~ -u- vor uns haben. Auf Grund der übereinstimmenden Bedeutung, sowie von Formen, die zwar adv. Verbalnomina waren, jedoch auch als Nomina mit Kasusendung empfunden werden konnten, wurde ein Kasussuffix -vel erschlossen, welches an die Stelle des ursprünglicheren einfachen Instr.-Kom.-Suffixes -l trat (z. B. **lesvel* 'lauernd', **lepvel* 'bedeckend'; diese Formen konnten aber an die Hauptwörter *les* 'Hinterhalt', *lep* 'Decke' geknüpft werden und als 'insidiis'; 'mit der Decke' empfunden und *les-vel*, *lep-vel* gedeutet werden. Diese Form -vel wurde verallgemeinert und diese verdrängte das ältere Suffix -l: **lese-l*, **lepe-l*). Nach Analogie der Reihen, wie -nek (Dat.): *nekem*, -nál 'bei': *nálam* 'bei mir', -től 'von': *tőlem* 'von mir' wurden schliesslich zu -vel 'mit' die mit Personalsuffixen versehenen Umstandswörter *velem* 'mit mir', *veled* 'mit dir' usw. gebildet.

Az ugor or-tól a magyar gerinc-ig

Nyelvészeink úgy látszik, elfogadták Simonyi azon megállapítását, hogy *gerinc* szavunk a német *Kreuz* szó átvétele volna.¹ Azonban ez a származtatás hangtörténetileg éppúgy elfogadhatatlan, mint Budenz etimológiája, mely szerint *gerinc* szavunk ószláv *grebenecъ* 'pecten' szóból származna.² Ezen utóbbi származtatásnak ellenmond szavunk hangtörténete, u. i. *gerinc* régi nyelvi alakjai *n* nélkül valók, az előbbi származtatás pedig azért lehetetlen, mert német jövevényszavaink azt mutatják, hogy az -eu-val jelölt német kettőshangzó -aj-ként jött át nyelvünkbe, pl. ném. *Esszeug* > magy. *eszcajg* ~ *eszcajg*, ném. *Kreuzer* > magy. *krajcár* > *karajcár* ~ *garajcár* stb. A középfelnémet *kriuze* alakból sem indulhatunk ki, mert ennek *iu* (*ü*) hangja a szabályos *ü*-n kívül esetleg *i* han-

¹ Nyr. 49: 37—38.

² NyK. 1: 315.